

De economische noodzakelijkheid van het imperialisme

DOOR

ANT. PANNEKOEK.

1.

Wanneer gezegd wordt, dat de ineenstorting van de socialistische arbeidersbeweging bij het uitbreken van den wereldoorlog in de eerste plaats een gevolg was van gemis aan inzicht in het imperialisme, dan lijkt dat een sterke overschatting van de beteekenis van theoretisch inzicht. Maar de geheele geschiedenis der arbeidersbeweging toont, hoe nauw theoretisch inzicht en praktisch handelen steeds samenhangen. Natuurlijk is de theorie in de hoofden niet de primaire kracht, die de sociale bewegingen drijft; in de materiele toestanden, de economische structuur, de conjunctuur, de klassenverhoudingen ligt de kracht, die uit onbewuste diepte van instinctief voelen opborrelend, de massa's tot daden drijft. Maar tusschen klasse en partij moet onderscheid gemaakt worden. De socialistische partij-geschiedenis is niet deze geschiedenis der massadaden zelf; zij is het bewuste deel er van; de „partij” tracht als bewuste, overlegde organisaatiedaad te verrichten, wat zij door haar inzicht weet, dat door de klasse moet geschieden. Zij vervult dan haar taak in ideale volkomenheid, wanneer zij steeds vooraan gaat, door haar daad den weg wijst aan de massa's, en ook daar, waar deze of apathisch berusten, of meenen door een enkele stormloop alles te winnen, of verkeerde wegen inslaan, zich niet in de war laat brengen. Dit zou kunnen, als zij door volkomen klaar inzicht geleid werd. In de werkelijkheid ontbreekt hieraan veel: ook de partij is aan dezelfde onbewust werkende invloeden onderworpen, en haar engere partijbelangen kunnen haar in tegenstelling met de groote klassebelangen brengen. Maar in elk geval: voor *haar* daden is het duidelijk, dat het theoretisch inzicht een van de belangrijkste primaire krachten is, die de praktijk bepalen.

De keten van oorzaken en gevolgen in de tegenwoordige katastrofe der arbeidersbeweging is ook duidelijk genoeg. Primair in de massastemming was de ontzenuwende werking der prosperiteit, die alle aktie in het rustige bed van parlementaire en van geordende vakstrijd bande. Deze werkte op de partij terug als een afkeer van grooter strijd, geloof in voortgaande verbetering en toenadering tot de bourgeoisie. Het belang van de partij als organisatie bracht mede, zich niet aan een massastrijd op leven en dood tegen de staatsmacht te wagen. In dit milieu kwam nu het gemis aan theoretisch inzicht in het imperialisme. Daardoor ontbrak bij de leiders alle begrip dat men voor een zware onafwendbare strijd stond; dwaze utopieën werden gepropageerd als middelen tegen het militarisme; alle voorbereiding bleef uit; en toen de oorlog kwam vond hij de partij onvoorbereid, om er met kracht tegen op te treden. Haar onmacht dreef groote massa's naar de kant van de bourgeoisie, bewerkte, dat haar imperialistisch gezind deel de leiding nam, en maakte de nederlaag tot een katastrofe en een vernietiging.

En ook nu zien wij niet minder sterk de beteekenis der theorie. Fel staan de voormalige sociaaldemokraten tegenover elkaar; de een wekt de arbeiders tot nieuwen onverzoenlijken strijd tegen het imperialisme, de ander maant hen aan, met de bourgeoisie samen te werken, de derde tracht aan hun opkomende ontevredenheid door een uiterlijke schijn van oppositie tegemoet te komen. Ieder tracht de massa's d. w. z. eerst nog slechts de vooraanstaanden onder de massa's te winnen, door zijn gelijk te bewijzen; dat is slechts mogelijk door theorie. In den theoretischen strijd over beteekenis en wezen van het imperialisme worden de wapenen gesmeed, die moeten dienen in den strijd der richtingen in de arbeidersbeweging. Een klaar theoretisch standpunt is noodig om voor den praktischen strijd den weg te wijzen; theoretische discussie is noodig, om in te zien, waar de principieele verkeerdheid van de andere standpunten ligt.

Daarbij doet zich echter het kurieuse feit voor, dat oogenschijnlijk de grenslijnen in den praktischen en den theoretischen strijd niet samenvallen. Aan den eenen kant zien wij Rosa Luxemburg, die met de uiterste sociaalimperialisten, die zij het felst en krachtigst bestrijdt, overeenstemt in de theoretische opvatting, dat het imperialisme een economische noodzakelijkheid is voor het kapitalisme; haar vroegere medestander Lensch is dan ook naast den centrumsmen Cunow een der ijverigste verdedigers van de oorlogssolidariteit tusschen bourgeoisie en proletariaat geworden. Haar theoretische uiteenzetting is niet slechts bestreden door Otto Bauer, die het dichtst bij Kautsky staat, maar ook door schrijver dezes, die op het punt van praktischen strijd tegen het imperialisme geheel aan haar zijde stond. Zulk een verwarring in de theoretisch-praktische lijnen van strijd bewijst natuurlijk, dat in elk der

richtingen zelt nog onklarheid heerscht omtrent de theoretische grondslagen, waarop zij haar taktiek moet opbouwen.

II.

In haar in Januari 1913 verschenen werk „De accumulatie van het kapitaal. Een bijdrage tot de economische verklaring van het imperialisme" gaat Rosa Luxemburg uit van de schema's, waarin Marx het reproductieproces van het kapitaal op vereenvoudigde wijze voorstelde. Zij had gevonden, dat daar een fout in zat, een probleem, dat Marx ontgaan was en waarvan de oplossing juist een verklaring opleverde voor de geweldige expansiedrang van het moderne kapitalisme. In een bespreking van dit werk in de „Bremer Bürgerzeitung" van 29—30 Jan. 1913 hebben wij in den breede aangetoond, en in de „Neue Zeit" van 28 Febr. kort er op gewezen, dat haar berekeningen en redeneeringen geheel foutief zijn. Kort daarop wees in de „Neue Zeit" op eenigszins andere wijze Otto Bauer hetzelfde aan. Wij moeten hier de hoofdpunten, waar het om gaat, nog eens uiteenzetten, en wij zullen daarbij het gebruik van de reproductieschema's niet geheel kunnen vermijden. Zij oefenen wel is waar op den gewonen lezer licht dezelfde invloed uit als meetkundige figuren op den niet-wiskundige: hij houdt het voor te geleerd; en vooral als op deze schema's bladzijden vol berekeningen opgebouwd worden, gaat er geen overtuigingskracht van zelf-begrijpen, hoogstens een gelooven-op-gezag van uit. Wie echter de moeite neemt, in hun eenvoudigsten vorm hun zin te bestudeeren, zal zien, hoe daarin de belangrijkste grondwetten van het kapitalisme uitkomen. Wij geven dus hier de eenvoudigste schema's van Marx weer.

De waarde van het produkt van een kapitalistisch bedrijf (b.v. over een jaar) is in drie deelen te verdeelen; een gedeelte is de waarde van de grondstoffen en de slijtage van machines, die in de waarde van het produkt weer te voorschijn komt (Marx noemt dit constant kapitaal, *c*); het overige, de nieuwe waarde die er door de arbeid aan is toegevoegd, is te verdeelen in 1ste de waarde, die de arbeiders zelf verbruikt hebben om te kunnen leven en die de kapitalist hun dus als arbeidsloon betaalt, (Marx noemt dit variabel kapitaal, *v*) en 2de, hetgeen dan overblijft, de meerwaarde, waaruit de winst van den kapitalist is gevormd. Is de geheele maatschappij kapitalistisch ingericht, dan moeten zowel de grondstoffen en machines (naarmate ze verslijten) als ook de levensmiddelen voor de arbeiders als produkten van kapitalistische bedrijven te koop zijn. Nemen wij aan, dat de meerwaarde geheel verteerd wordt, dan worden ook daarvoor verbruiksartikelen gekocht. Maar dan moet ook, zal alles kloppen, een bepaalde verhouding tusschen alle bedrijfstakken moeten bestaan.

Is (gemiddeld in alle bedrijven) b.v. de slijtage aan machines $\frac{1}{4}$ van de waarde van het totale produkt, de waarde der grondstoffen de helft, de waarde van arbeidsloon en de meerwaarde ieder $\frac{1}{16}$, dan moet ook van de totale produktie de helft produktie van grondstoffen, het zesde deel produktie van machines, het derde deel produktie van verbruiksartikelen zijn. Dan kan alles gekocht worden wat noodig is en iedere onderneming kan haar produkt plaatsen.

Marx onderscheidt twee gebieden: de produktie van produktiemiddelen (I) en de produktie van verbruiksartikelen (II). Is het totale produkt van alles tesamen 9000, dan is daarvan 6000 waarde van grondstoffen en machines, 1500 arbeidsloon en 1500 meerwaarde. Er moet dan voor 3000 verbruiksartikelen gekocht kunnen worden en voor 6000 produktiemiddelen. Wij hebben dus:

in I 4000 pr.m. + 1000 arbl. + 1000 mw. = 6000 produktiemiddelen.

in II 2000 pr.m. + 500 arbl. + 500 mw. = 3000 verbruiksartikelen.

De kapitalisten in I verkoopen aan elkaar 4000 aan produktiemiddelen, en aan de andere groep de overige 2000, die deze juist noodig hebben. De kapitalisten in II verkoopen van hun verbruiksartikelen 1000 aan de arbeiders in I, 1000 aan de kapitalisten in I, 500 aan de arbeiders in II, 500 aan elkaar. Zoo moet dus in dit eenvoudige geval de verhouding zijn, opdat niemand met zijn waren blijft zitten en ieder krijgen kan wat hij noodig heeft. De kapitalistische produktie is dan een kringloop, een eindeloze herhaling, een reproductie op steeds dezelfde schaal van hetzelfde proces.

Natuurlijk is dit een zoo abstrakt-eenvoudig geval, dat het in de praktijk niet voorkomt. In de beide afdelingen zal b.v. de verhouding van de waarde der produktiemiddelen tot het arbeidsloon niet hetzelfde zijn; maar de cijfers zijn gemakkelijk zoo te wijzigen, dat dit in rekening gebracht wordt. Belangrijker is het feit, dat de kapitalisten niet hun geheele meerwaarde verteren; een deel zamelen ze op tot nieuw kapitaal om hun zaak uit te breiden of in nieuwe ondernemingen te steken. Daardoor wordt de omvang der kapitalistische produktie steeds grooter; de reproductie vindt op steeds bredere basis plaats, de kringloop verwijdt zich voortdurend. Wat moet er nu in de produktieschema's veranderd worden? Marx' behandeling van dit geval 1) is onvolkomen en verwarrend; maar het is gemakkelijk in te zien, dat in elk geval de omvang van I in verhouding tot II grooter moet zijn, dan in onze eerste onderstelling.

Kent men in elk produktiegebied de verhouding van arbeidsloon en meerwaarde tot de waarde der produktiemiddelen en weet men, welk deel van de meerwaarde ieder akkumuleert, dan is daaruit te

1) Das Kapital Bd. II Blz. 487.

berekenen, wat de omvang van beide gebieden moet zijn. Neemt men b.v. aan dat in I het arbeidsloon $\frac{1}{4}$ van de waarde der produktiemiddelen is, in II de helft, dat in beide de meerwaarde = arbeidsloon is, en dat de kapitalisten in I de helft, in II 30 pCt. van hun meerwaarde akkumuleeren, dan vindt men dat de produktenmassa's in I en II zich verhouden moeten als 33: 16. Dat het dan uitkomt blijkt uit het volgende schema.

In I 4400 pr.m. + 1100 arbl. + 1100 mw. = 6600 produkt.

In II 1600 pr.m. + 800 arbl. + 800 mw. = 3200 produkt.

Van de meerwaarde 1100 wordt 550 verteerd en 550 geakkumuleerd, als kapitaal belegd, d.w.z. 440 wordt voor produktiemiddelen en 110 voor arbeidsloon bestemd; van de meerwaarde 800 wordt 560 verteerd en 240 geakkumuleerd, d.w.z. 160 voor de aankoop van produktiemiddelen en 80 voor arbeidsloon bestemd. Er is dus behoefte aan 4400 + 440 (in I) + 1600 + 160 (in II) = 6600 produktiemiddelen, en aan 1100 + 550 + 110 (in I) + 800 + 560 + 80 (in II) = 3200 verbruiksartikelen; juist zooveel als er geproduceerd is. Het volgend jaar vindt de produktie nu op 10 pCt. grootere schaal plaats: alle getallen zijn 10 pCt. grooter geworden: de maatschappij heeft minder verbruikt dan geproduceerd.

I 4840 prod.m. + 1210 arbl. + 1210 mw. = 7260 produkt.

II 1760 prod.m. + 880 arbl. + 880 mw. = 3520 produkt.

Hier knoopt nu de kritiek van Rosa Luxemburg aan. Waarschijnlijk door een rekenfout in de war gebracht, spreekt zij haar twijfel uit, of de wil om te akkumuleeren wel voldoende is. „Zal er werkelijk geakkumuleerd, d.w.z. de schaal der produktie uitgebreid worden, dan is nog een voorwaarde noodig; een uitbreiding van de koopkrachtige vraag naar waren. Waar komt nu die steeds groeiende vraag vandaan, die als grondslag in Marx' schema van de produktie op wassende schaal opgesloten ligt?" Waar gaan de produkten heen, wier waarde het geakkumuleerde, dus het niet gekonsumeerde deel van de meerwaarde voorstelt? Afdeeling I produceert meer produktiemiddelen. Wie heeft die noodig? Het schema antwoordt: Afdeeling II, om meer verbruiksartikelen te produceeren. „Wie heeft echter deze meerdere verbruiksartikelen noodig? Het schema antwoordt: Afdeeling I, omdat die nu meer arbeiders aan het werk heeft. Wij draaien dus blijkbaar in een kringetje rond. Enkel daarom meer verbruiksartikelen voortbrengen, om meer arbeiders te onderhouden, en enkel daarom meer produktiemiddelen voortbrengen, om dit grooter aantal arbeiders mee aan het werk te houden, is van kapitalistisch standpunt een absurditeit" 1). Daar komt dan nog bij, dat dit schema geen rekening houdt met de toe-

1) Die Akkumulation des Kapitals, Blz. 104.

nemende produktiviteit van de arbeid — Rosa Luxemburg geeft hiervan een schema, waar het niet uitkomt en aan de eene zijde een tekort, aan de andere een teveel ontstaat — en dat allerlei andere factoren niet in aanmerking genomen zijn. Kort en goed: de schema's komen niet uit en toonen, dat er ergens een koopkrachtige vraag moet bestaan, om ze sluitend te maken.

Dat wil dus zeggen: een kapitalistische maatschappij, die op steeds ruimere schaal produceert, kan op zich zelf, alleen op de wereld, niet bestaan. De meerwaarde zou niet gerealiseerd, het kapitaal dus niet geakkumuleerd kunnen worden door gemis aan een zich steeds uitbreidende vraag naar waren. *Een kapitalistische produktie op zich vergrootende schaal is onbestaanbaar zonder een omgevende wereld, waarin zij produkten afzet* en die dus de vraag vormt, noodig om de produktieschema's sluitend te maken. Dit is de diepste economische oorzaak voor de nimmer rustende expansie van het kapitaal; de geweldadige uitbreiding van het kapitalisme over de wereld, d.w.z. de politiek van het imperialisme, vindt hierin zijn economische noodzakelijkheid. Het is dus een absolute, als 't ware mechanische noodzakelijkheid, een dwangwet van de kapitalistische reproductie, die de bourgeoisie dwingt den weg van het imperialisme op te gaan.

III.

Dit is de grondgedachte van het werk van Rosa Luxemburg. Het wil de economische grondslagen en de economische noodzakelijkheid van het imperialisme blootleggen. Maar juist in dit hoofdpunt — ondanks verdienstelijke detailbeschrijvingen — is het mislukt. Het geeft twee redenen, waarom een kapitalistische maatschappij op zich zelf niet bestaan kan. Daarvan berust de een op een reken- en de ander op een redeneerfout. Wat de eerste betreft, is het niet waar, dat de schema's niet uitkomen; wanneer men goed rekt, blijkt steeds, ook in gekompliceerder gevallen, dat zulke verhoudingen te kiezen zijn, dat het uitkomt. Wij hebben indertijd, om dit aan te toonen, het geval van langzaam stijgende produktiviteit der arbeid in onze bespreking in de „Bremer Bürgerzeitung“ uitgewerkt.

Natuurlijk beantwoordt het werkelijke kapitalisme in zijn oneindige ingewikkeldheid nooit precies aan een nog zoo breed opgezet reken-schema; in de werkelijkheid wordt hier te veel, daar te weinig geproduceerd en blijft allerlei waar onverkocht liggen. Dat doet hier echter weinig ter zake; de vraag is hier niet of het door de praktische toevalligheden soms niet sluit, maar of het theoretisch-noodzakelijk niet sluiten *kan*. En daarin blijkt Rosa Luxemburg's bevestigend antwoord onjuist te zijn.

De tweede reden, waarom het kapitalisme ondanks sluitende reken-

schema's op zich zelf, zonder afzet naar buiten, niet zou kunnen bestaan, is vervat in de geciteerde zinnen van blz. 104. Hier is echter op te antwoorden: wat de schrijfster een absurditeit van kapitalistisch standpunt noemt — altijd maar meer verbruiksartikelen produceeren, om meer arbeiders levensmiddelen te verschaffen, die dan steeds meer produktiemiddelen kunnen fabricceeren, die noodig zijn om de meerdere verbruiksartikelen te produceeren — lijkt alleen maar een doellooze beweging in een kring rond, omdat de drijvende kracht van dat proces niet genoemd wordt. Steeds meer produceeren beteekent steeds meer meerwaarde, steeds meer winst maken en ophoopen; maar die opgezamelde winst kan zijn doel slechts vervullen, als hij aldoor opnieuw in den maalstroom der produktie wordt geworpen. Het doel van het kapitaal is winst, het doel van de winst is nieuw, grooter kapitaal: dat is de stuwende kracht in de schijnbaar doellooze kringloop. Noem het absurditeit; maar dat *is* het leven, het wezen van het kapitalisme; daarin komt nog eens duidelijk uit, dat in het kapitalisme de produktie niet doel is maar middel in dienst van het hoogere doel, de winst.

Op de vraag, wie de afnemers zijn van de produkten, waarin de geakkumuleerde meerwaarde zit, geeft het schema direkt antwoord: alle waren, die achter het =teeken als produkten staan, staan ergens voor het =teeken als noodzakelijke elementen der produktie, die gekocht moeten worden. Een kapitalistische maatschappij kan bestaan, zonder dat er koopers of markten noodig zijn, die buiten deze maatschappij staan. Men koopt eenvoudig alles van elkaar.

Dit geldt voor een steeds zich vergrootende produktie onder akumulatie evengoed als voor een op gelijken omvang blijvende produktie. Natuurlijk is daarbij verondersteld, dat de *stoffelijke* voorwaarden voor uitbreiding der produktie voorhanden zijn. De grondstoffen moeten in de natuur in zoo onbepaalde hoeveelheid voorhanden zijn, dat daaraan geen gebrek kan komen, want dan was verdere uitbreiding onmogelijk; en ook moet er een voldoende reservoir van menschen zijn, om bij het steeds uitbreiden van het getal arbeiders niet op een tekort te suiteen. Het spreekt ook vanzelf, dat een kapitalistische maatschappij, die *alle* menschen reeds omvat, zich niet verder kan uitbreiden. Theoretisch eischt dit dat het kapitalisme opgroeit in een veel grooter menschenwereld, waaruit het de noodige arbeiders, die dan te voren als producenten-eigen-gebruik niets met het kapitalisme te maken hadden, naar behoeve kan nemen. Deze worden dan in den kringloop opgenomen, als producenten en verbruikers tegelijk 1).

1) Bauer gaat in zijn kritiek op Rosa Luxemburgs werk uit van de natuurlijke aanwas der bevolking als basis van de uitbreiding der produktie. Daarmee beperkt hij het vraagstuk onnoodig en kunstmatig; praktisch vindt de uitbreiding van het kapitalisme veel sneller plaats dan de groei der bevolking.

Nu verschilt de werkelijkheid nog daarin van dit eenvoudige beeld, dat het kapitalisme vermengd is met en omgeven door een groot gebied van kleinproductie voor de markt. Terwijl de voor eigen gebruik produceerende menschen voor het kapitalisme niets beteekenen dan een reservoir voor eventueel noodige arbeiders, staan de kleinproducenten met het kapitalisme in warenverkeer. Zij leveren waren (meest grondstoffen) aan het kapitalisme en ontvangen waren (meest verbruiksartikelen). Het kapitalisme bevredigt zichzelf niet. Dit is geen theoretische, economische noodzakelijkheid, zooals Rosa Luxemburg meende te kunnen afleiden, maar eenvoudig een praktisch feit, dat berust op de historische wording en het groeien van het kapitalisme. In de produktieschema's moeten nog regels bijgevoegd worden voor de produktie en het verbruik der kleinproducenten: daarmee samen moet het totaal van de produktie in elke produktiesfeer met het totaal van het verbruik sluiten. Breidt het kapitalisme zich voortdurend uit (doordat relatief meer produktiemiddelen geproduceerd worden en betaald met een deel der meerwaarde, die daardoor geakkumuleerd wordt), dan moet ook de kleinproductie, waarmee het in wisselwerking staat, zich verruimen, — wat voor een deel daardoor gekompenseerd wordt, dat in alle produktiesfeeren kapitalistische produktie als de technisch volmaaktere voor de kleinproductie in de plaats treedt. Daarom moet er voortdurend aan het verruimen der markten gewerkt worden; daarom is uitbreiding der markten zulk een belangrijk grondelement in de ontwikkeling.

Deze expansie van het kapitalisme is niet een nieuw verschijnsel; de elementen van zijn groei: meer grondstoffen, meer arbeiders, meer afzet onder kleinproducenten, eischen onophoudelijke expansie. Het kapitalisme was steeds expansie, innerlijk en uiterlijk. Innerlijk in de verdringing van eigen produktie en kleinproductie door industrie, in het binnendringen van kapitaal in de landbouw, in het koncentreeren van menschenmassa's in industriecentra; uiterlijk in het wereldverkeer, dat grondstoffen aan- en afvoert, in de kolonisering of onderwerping van de produktieve gebieden in andere werelddeelen, in het indringen van kapitaal in de produktie van tropische of minerale grondstoffen, in de ontsluiting van het groote reservoir van gekleurde menschenrassen. Dit alles maakt daarom ook een deel uit van het moderne imperialisme. Maar het is toch het imperialisme zelf niet.

IV.

Rosa Luxemburg heeft gemeend, in haar werk een economische verklaring van het imperialisme te geven. Waren hare berekeningen juist geweest, dan had zij toch niet anders verklaard, dan de expansie,

die voor het kapitalisme in alle eeuwen van zijn bestaan noodig was; deze expansienoodzaak moet echter, zooals boven blijkt, anders opgevat worden. Zij heeft met hare beschouwingen en konklusies de economische noodzakelijkheid van het imperialisme willen aantoonen. Het is dus niet meer dan natuurlijk, dat, waar de sociaal-utopisten van het partijcentrum haar betoog bestrijden en weerleggen, daarin de bedoeling en de beteekenis zit, *dat het imperialisme dus niet noodzakelijk is*. Zij leggen er den nadruk op, dat het imperialisme de politiek is van de „zware” industrie, die produktiemiddelen produceert, de politiek van de heeren der kartellen en syndikaten, in tegenstelling tot de overige industrie, die verbruiksartikelen produceert, aan vreedzame markten behoefte heeft en door de imperialistische geweldpolitiek in het gedrang komt. Het imperialisme is dus, naar de opvatting van het partijcentrum, niet noodzakelijk voor het kapitalisme als geheel, maar een eënzijdige belangenpolitiek van een deel, een groep, ten koste van de overigen en daarom onnatuurlijk. Daarom moet het mogelijk zijn, deze politiek te verhinderen en een „natuurlijke” kapitalistische politiek er voor in plaats te stellen, die in het belang van de andere groepen is, en nog veel meer in het belang der arbeiders. Dus samengaan met anti-imperialistische groepen uit de bourgeoisie, om tot vrede en ontwapening te komen.

De strijd der richtingen draait dus over de vraag of het imperialisme noodzakelijk is. Wij zeggen evenals Rosa Luxemburg: het is noodzakelijk. Eveneens zeggen de imperialisten uit de bourgeoisie en hun aanhangers onder de sociaaldemokraten: het is noodzakelijk. Wat verstaan wij en wat verstaan zij hier onder? De laatsten zeggen: het is een noodzakelijke fase in de ontwikkeling naar het socialisme; daarom mogen wij er ons niet tegen verzetten; het verhoogt de produktiviteit der arbeid en brengt een hoogere ontplooiing der produktiekrachten; daarom is het noodzakelijk. Daartegenover zegt de richting-Kautsky: het is niet noodzakelijk.

Aan het slot van zijn artikelen in de „Nieuwe Tijd” van 1915 zegt S. de Wolf: „Zoolang de kapitalistische klasse de politieke macht in handen heeft, zullen de beheerschers harer voornaamste sfeer (n. de produktie der produktiemiddelen) tegen de beste ontplooiing der produktiekrachten in, d. w. z. tegen — wat daarvoor slechts een ander woord is — de „economische noodzakelijkheid” in, hare belangenpolitiek weten door te zetten”. Hier wordt dus, evenals door de sociaal-imperialisten het woord „noodzakelijk” in den zin van „wenschelijk” gebruikt; en het verschil ligt slechts daarin, dat hij een niet-imperialistisch kapitalisme wenschelijker en nuttiger acht met het oog op de toekomst.

De verwarring, die in het gebruik van deze termen ligt, is een erstuk

uit de propaganda en de denkwijzen der 2de Internationale. Haar groote theoretische vooruitgang tegenover het kleinburgerlijk utopisme uit de tijden van Owen, Louis Blanc en Lassalle lag in het klaar doorzien van de *noodzakelijkheid der kapitalistische ontwikkeling, die het kleinbedrijf vernietigde*. Deze noodzakelijkheid had meerdere beteekenissen tegelijk: zij betekende, dat de ondergang van het kleinbedrijf onvermijdelijk was; dat dat goed was door de reusachtige vooruitgang in de produktiviteit der arbeid; dat dat noodig was als voorbereiding van het socialisme, niet alleen omdat dit een hooge produktiviteit der arbeid eischte, maar ook omdat het kapitalisme, door de arbeiders te koncentreeren, te organiseeren en te scholen in den strijd de menschen zóó maakte, dat ze het socialisme konden verwezenlijken. Dit alles lag in het begrip noodzakelijk. Wanneer dan nu het zelfde woord voor de nieuwe ontwikkelingsvorm, het imperialisme wordt gebruikt, is het wel begrijpelijk, dat deze verschillende beteekenissen gedachteloos dooreengehaspeld werden; maar des te noodiger is het voor ons, ze te onderscheiden. En dan moeten wij, terugziende op die vroegste kapitalistische tijd, dit zeggen: wanneer het socialisme toen niets wilde doen, om het kleinbedrijf tegen de grootindustrie te helpen, was het niet — al werd dit in de propaganda soms gezegd en leek het de socialisten in hun eigen bewnstzijn soms zoo toe — omdat het kapitalisme grooter produktiviteit bracht: de voordeelen daarvan vielen toch bijna geheel aan het kapitaal ten deel. Ook niet om die concentratie en scholing der arbeiders — geen klasse legt zich zelf willens en wetens zwaarder last, onmenschaardiger verhoudingen op, alleen om „beter” d. w. z. geschikter voor haar toekomstige taak te worden. Het was eenvoudig, omdat die ontwikkeling onvermijdelijk was, omdat het hopeloos en utopisch was, de ontwikkeling tegen te willen houden. Men *kon* er niets tegen doen; dat was afdoende. Al het andere waren beschouwingen, om zich daarin te schikken. Hadden de kleinburgerlijk voelende volksmassa's uit die tijden de heerschappij der bourgeoisie kunnen omverwerpen, zij hadden het niet gelaten; ook dan was er op andere wijze een ontwikkeling in de richting van het socialisme uit voortgekomen; en de Marxisten hadden dit toegejuicht: zie hun houding tegenover de Kommune. Maar zij konden dit niet: de bourgeoisie was te machtig. Dat wordt uitgedrukt door de stelling, dat de ontwikkeling van het kapitalisme noodzakelijk was. Het sluit geen waardeschatting, geen wenschelijkheid van hooger produktiviteit in, maar een moeten, een *niet-anders-kunnen*.

Hiermee is dus dit verwarring-stichtende ethische gebruik van het begrip noodzakelijkheid van de baan — ook voor het imperialisme. Of het een „hoogere” produktiewijze voorstelt en de „produktiviteit” verhoogt, kan ons hier onverschillig laten — dat te beweren, laten wij

aan de sociaal-imperialisten over, terwijl wij daarover alleen spreken, als het gaat om de verdere konsekventies en de vooruitzichten van de toekomst. Voor ons standpunt is het voldoende, maar ook noodig, dat deze ontwikkeling noodzakelijk is in den zin, dat het niet anders kan. Dat is het, wat de sociaal-utopisten betwijfelen. Dat is het, wat Rosa Luxemburg wilde bewijzen. Wanneer nu echter tegenover haar kan bewezen worden, dat het imperialisme niet economisch noodzakelijk is — in den zin, dat zonder imperialistische expansie het kapitalisme niet zou kunnen bestaan —, krijgen dan de sociaal-utopisten niet gelijk? Of bestaat er een andere noodzakelijkheid, ook een dwingende, een moeten, die niet zulk een economische noodzaak is?

V.

Het theoretisch vraagstuk, dat hier optreedt, raakt de kern van de historisch-materialistische denkwijze, het is de bron van eeuwig misverstand tusschen Marxisten en hun tegenstanders, en het is ook al vroeger bij andere strijdpunten te pas gekomen. Het algemeene probleem, wat „noodzakelijkheid” beduidt en kan zijn in een menschenmaatschappij, had vroeger slechts één voorbeeld van toepassing: de bewering der Marxisten, dat het socialisme „noodzakelijk” (nатурноwendig) uit het kapitalisme moest ontstaan.

Natuurlijk bedoelen wij hier niet die zinlooze opvatting, die bij burgerlijk-professorale Marxvernietigers herhaaldelijk optreedt, dat het socialisme volgens de Marxisten „van-zelf”, zonder toedoen van de menschen zou komen. Het gaat om de vraag of het kapitalisme door zijn eigen krachten economisch onmogelijk zou worden, en daardoor de menschen dwingen, tot een andere produktiewijze over te gaan.

Deze gedachtengang speelde in het begin van het parlementair-Marxistische tijdvak een belangrijke rol. Zoo vinden wij in de „catechismus” der sociaaldemokratie, in Kautsky's werk „Het Erfurter program” een hoofdstukje, getiteld „De chronische overproduktie”, waarin men leest:

„Naast de periodieke krisissen . . . ontwikkelt zich steeds sterker de blijvende (chronische) overproduktie en de blijvende krachtverspilling . . .

Reeds sinds eenigen tijd vindt de uitbreiding van de markt veel te langzaam voor de behoeften der kapitalistische produktie plaats; deze vindt steeds meer hindernis, het wordt aldoor onmogelijker, haar produktiekrachten ten volle te ontplooiën . . .

De tijden van opbloei worden steeds korter, de tijden van krisis steeds langer . . .

Daardoor groeit de massa der produktiemiddelen, die niet voldoende of in het geheel niet gebruikt worden, de massa der rijkdommen, die nutteloos verloren gaan, de massa arbeidskrachten, die braak moeten liggen . . .

De kapitalistische maatschappij begint in haar eigen overvloed te stikken; zij is steeds minder in staat, de volle ontplooiing van de produktiekrachten, die zij schiep, te verdragen. Steeds meer produktiekrachten moeten braakliggen, steeds meer produkten nutteloos verbruikt worden, zal zij niet in de war raken...

Zoo verandert het privaatzet bezit van produktiemiddelen niet slechts voor de kleinproducenten, maar voor de geheele maatschappij zijn oorspronkelijk wezen in het tegendeel daarvan. Uit een drijfkracht der maatschappelijke ontwikkeling wordt het tot een oorzaak van maatschappelijke stagnatie en ontarding (Versumpfung), van maatschappelijk bankroet".

In deze zinnen evenals in de slotkonklusie „moet het privaatzet bezit de maatschappij met zich in den afgrond sleuren...?" klinkt duidelijk de grondgedachte: het kapitalisme wordt ekonomisch onmogelijk. Afgezien nog van de overweging, dat de toestand van het proletariaat in het kapitalisme ondragelijk is, treedt de veel dwingender grond: het raderwerk van het ekonomisch leven wil niet meer loopen. Dan moet de machine wel door een betere vervangen worden. Het socialisme is ekonomisch noodzakelijk, in dezen zin, dat het oude kapitalisme ekonomisch niet kan blijven bestaan.

Vanwaar die pessimistische beschouwing, die zoo weinig strookt met onze eigen ervaring van het kapitalisme? Zij is eenvoudig een weerspiegeling van den ekonomischen toestand uit de jaren 1880—90. Toen drukte de lange depressie, die in 1875 begonnen was, loodzwaar op de maatschappij; toen scheen het kapitalisme aan het eind van zijn krachten te zijn; en de uitdrukking van dezen tijdelijken toestand is in Kautsky's werk tot algemeene theorie verheven en tot in de nieuwste drukken van zijn boek aldoor herdrukt. Maar intusschen was de toestand zelf geheel veranderd. Een nieuwe bloeitijd brak in 1894 aan; het kapitalisme toonde ineens een nieuwe geweldige levenskracht. Toen kwam ook de nieuwe theorie, die naar de andere kant omslaande, deze nieuwe toestand als de eenig normale en blijvende beschouwde, het revisionisme. Bij de theoretici van het revisionisme moeten wij dus de tegenovergestelde theorie zoeken. Het konsekwentst, tot in het onzinnige konsekwent, vinden wij die bij den Russischen staathuishoudkundige Toegan-Baranofski.

Toegan beroept zich op dezelfde soort produktieschema's, als wij hierboven aanvoerden. Terwijl Kautsky, Cunow, en andere Marxisten altijd, wanneer zij over krisissen spreken, op het gebrek aan voldoende nieuwe afzetmarkten wijzen — wat blijkbaar aan de praktijk ontleend is — wijst Toegan op de theoretische schema's die aantoonen, dat het kapitalisme zichzelf geheel voldoet en geen vreemde markten noodig heeft. (Aan den samenhang met kleinproduktie denkt hij niet). Meer nog: het kapitalisme kan zich volgens hem voortdurend reusachtig

uitbreiden, zonder dat het verbruik van verbruiksartikelen toeneemt, zelfs wanneer dit afneemt. Dat kan zoo, dat een steeds grooter deel van de produktie dient voor de produktie van nieuwe produktiemiddelen, die op hun beurt een nog reusachtiger massa produktiemiddelen produceren, die weer hetzelfde doen, enzovoort tot in het oneindige, d.w.z. tot de ijzer- en kolenvoorraad der aarde op is. Deze absurde voorstelling dient Toegan, om de stelling te illustreeren: „De betrekkelijke teruggang van de vraag naar verbruiksartikelen stoort het produktieproces van het kapitaal niet en kan dus in geen geval de ineenstorting van het kapitalisme en een dwang tot overgang naar het socialisme veroorzaken”. Zij drukt in abstrakt-mateloze vorm de waarheid uit, dat sinds 1894 het kapitalisme reusachtig is uitgebreid, en deze uitbreiding vooral op rekening van de ijzer- en staalindustrie, dus van de produktie van produktiemiddelen komt. Tegenover Kautsky, die in het zoeken naar markten en in de krisissen de afhankelijkheid der produktie van vreemde markten ziet, zegt Toegan, dat de produktie van de vraag naar verbruiksartikelen onafhankelijk is, en dat de krisissen slechts toevallige storingen van de noodige juiste verhoudingen in de produktie zijn. Hij verwerpt dus de economische noodzakelijkheid van het socialisme: „de kapitalistische produktie bevat geen elementen, die haar op een zekere ontwikkelingstrap onmogelijk zouden maken”. Wel is hij op zijn manier socialist; het socialisme is voor hem een *ethische* noodzakelijkheid, omdat het kapitalisme in strijd is met de grondwet der zedeleer, dat de mensch zelfdoel is en niet als middel voor een vreemd doel mag gebruikt worden, en dit steeds meer tot het bewustzijn der menschen zal doordringen.

Welke van deze beide opvattingen is nu juist? De radikale ineenstortingsleer, dat de chronische krisis de kapitalistische produktie onmogelijk zal maken, of de revisionistische evolutieleer, die onder een bloeiend kapitalisme het socialisme van het ontwakende zedelijke bewustzijn der menschen verwacht? Geen van beide.

Het Marxisme leert, dat het denken, het willen, het handelen der menschen bepaald wordt door de economische verhoudingen, waaronder zij leven. De algemeene toestand, waarin het kapitalisme de arbeiders brengt, drijft hen tot strijd ter verbetering en wekt de voorstelling van een socialistische produktiewijze als doel hunner strijd. Niet hun zedelijk bewustzijn van menschenwaarde — al vermengt zich dat, onbewust, hier en daar met de overige grieven — maar de materiele nood, de zorg, de ellende, de levensonzekerheid dwingt hen tot strijd. De kapitalistische ontwikkeling wekt in het proletariaat den wensch, den wil tot socialisme, zooals zij in de bourgeoisie den wensch en den wil tot behoud van het bestaande wekt. Wil staat tegenover wil in den klassenstrijd, en de macht beslist. Maar deze ontwikkeling doet de

macht van de arbeiders steeds hoger stijgen: het concentreert en organiseert ze, vergroot hun inzicht, hun zelfbewustzijn, hun samenhang, hun strijdlust — en groeit eindelijk deze macht boven die der heerschende klasse uit, dan kan het proletariaat de politieke macht veroveren en het socialisme verwezenlijken.

Speelt dan in de komst van het socialisme het economisch element van crisis en ineenstorting heelemaal geen rol? Deze revisionistische opvatting ware onjuist. Had Toegan in zijn economische beschouwingen gelijk, kon het kapitalisme op een onbeperkte bloei rekenen, waarin krisissen slechts als toevallige storingen optraden, dan zou de groei van het socialistisch willen en van de macht van het proletariaat zéér veel langzamer gaan. Maar zijn harmonieeler is even onjuist als de leer van de economische eindkatastrophe, die hij als Marxistisch bestrijdt. Wel zal het socialisme niet opgedrongen worden door de fantastische groote eindcrisis, waarin de kapitalistische produktie voorgoed hopeloos vastloopt; maar het wordt telkens een eindje voorbereid en opgebouwd door de *werkelijke* tijdelijke krisissen, waarin deze produktie *telkens* vastloopt. Elke crisis geeft de arbeiders een stoot, doet hen de onhoudbaarheid sterker voelen, dwingt hen tot sterker verzet en wekt sterker strijdlust. Deze krisissen zijn geen toevallige storingen, maar liggen in het mechanisme van de kapitalistische produktie zelf. Groeien zij aan tot een lange hopelooze depressie, dan komt een revolutionair tijdperk met fellen klassenstrijd, die nog lang naverkt in de politieke omvormingen der latere jaren.

In deze uiteenzetting van de bekende betrekkingen tusschen ekonomie en politiek kan blijken, wat onder „noodzakelijkheid” in de maatschappelijke ontwikkeling moet worden verstaan. Maatschappelijke noodzakelijkheid is heel wat anders dan ekonomische dwang; het is niet anders dan wat op het gebied der natuur de kausaliteit, het verband tusschen oorzaak en gevolg heet, het feit, dat alles volgens vaste wetten gebeurt. De verwarring komt daar vandaan, dat men zich nog zoo weinig in het denkbeeld van kausaliteit, in oorzakelijken samenhang in de menschenmaatschappij kan indenken, die de grondslag van het Marxisme is; altijd komt weer de oude opvatting boven, die een „moeten” in de menschenwereld alleen kent als een dwang tegen het willen in.

De menschen, d. w. z. de arbeiders *zullen het socialisme willen*, niet omdat ethische overwegingen hen daarvan overtuigen, ook niet, omdat een ekonomische dwang hen daartoe ondanks hen zelve noodzaakt, maar eenvoudig, *omdat de ekonomische omstandigheden hun wil bepalen*. En zij zullen het socialisme *verwezenlijken*, omdat door de ekonomische ontwikkeling hun wil ten slotte sterker, machtiger wordt, dan de wil en de macht der bezittende klasse.

Dus: wanneer wij van een maatschappelijke noodzakelijkheid spreken, bedoelen wij daarmee niet een economische noodzakelijkheid, die geen andere keus overlaat, maar het oorzakelijk verband, dat tusschen de economische toestanden en het willen en handelen der menschen bestaat.

VI.

Hiermee is ook reeds de vraag beantwoord, wat wij onder de noodzakelijkheid van het imperialisme hebben te verstaan. Om tegenover de sociaal-utopisten deze noodzakelijkheid aan te toonen is het in het geheel niet noodig, te betoogen, dat het kapitalisme zonder expansie niet kan blijven bestaan. Deze expansie, het ontsluiten van andere werelddelen als markt, leverancier van grondstoffen en ten slotte als reservoir van arbeiders, bestond in alle tijdperken van het kapitalisme en neemt nu slechts een steeds intensiever reusachtiger karakter aan. Het imperialisme is de bijzondere expansievorm van het tijdperk, waarin de produktie van produktiemiddelen de belangrijkste, alles beheerschende tak van industrie is geworden. De heerschappij van ijzer en staal brengt een andere politiek mee dan de vroegere heerschappij der textiel-industrie. IJzererts delven in Marokko eischt grootkapitalistisch bedrijf, en dit eischt politieke heerschappij van de Fransche regeering in Marokko. Lokomotieven, rails, kanonnen exporteeren naar Turkije eischt spoorwegaanleg en daardoor weer politieke heerschappij — middelijk of onmiddelijk — van het Deutsche kapitaal in die landen. Ook om de konkurrenten te kunnen uitsluiten. Deze politieke heerschappij kan niet anders dan door machtontwikkeling, dwang, wapening, militarisme, vlootbouw gekregen of verdedigd worden.

Waarom is dit imperialisme nu noodzakelijk? Niet, omdat het kapitalisme economisch te gronde zou gaan, niet verder zou kunnen draaien zonder imperialisme, ook niet omdat er nu eenmaal heerszuchtige feudaal-militairistische kliken zijn. Maar eenvoudig, omdat *de grootkapitalisten dit imperialisme willen*. Zij willen het, omdat hun belang het meebrengt; omdat zij er kolossaal bij verdienen. En zij kunnen het, omdat zij de machtigsten zijn en het geheele kapitalisme beheerschen.

Kautsky heeft eens gezegd, dat het imperialisme een kwestie van macht was. Dit is juist, maar niet in den zin, als hij bedoelde. Hij zei: een kwestie, niet van noodzakelijkheid, maar van macht — en hij bedoelde er mee, dat de andere kapitalisten, die geen belang bij het imperialisme hadden, zoodra zij hun macht tegenover de imperialisten stelden, er in eens een eind aan konden maken. Theoretisch was dat zeker denkbaar; maar dat het in de praktijk niet gebeurde, dat integendeel het imperialisme steeds veld won, bewijst reeds, dat er aan de theorie wat haperde. Hij stelde weer twee dingen tegenover elkaar, die

hier bijeenhooren. Hij zei: het imperialisme is niet noodzakelijk, maar een machtskwesitie. Wij zeggen: *het imperialisme is een kwesitie van macht, en daarom noodzakelijk*. De kapitalistische ontwikkeling heeft de macht van het grootkapitaal, dat het imperialisme wil, steeds sterker en grooter gemaakt, en den tegenstand onder de bourgeoisie — en zelfs onder de arbeiders! — aldoor teruggedrongen. Daarom is het imperialisme nu oppermachtig, d. w. z. noodzakelijk.

Want deze macht en haar groei is geen toeval — evenmin als de langzamere en in de toekomst liggende groei van de macht van het proletariaat, waarvan het socialisme afhangt. Zij wortelen in de economische ontwikkeling van het moderne kapitalisme. Hier ligt de hoofd-fout van de sociaal-utopisten en pacifisten van het partij-centrum, dat zij niet zien, hoe het denken en willen der bourgeoisie door de moderne economische verhoudingen bepaald wordt. Zij hebben jaar in jaar uit aan de bourgeoisie voorgerekend en betoogd, dat het imperialisme toch zoo dom was, zoo onpraktisch en niet loonde, en dat dus ontwapening, sociale hervorming en samengaan met de arbeiders tegen de ijzer- en staalmagnaten veel verstandiger zou zijn. De bourgeoisie luisterde er niet naar, ging haar eigen weg, en bewees daardoor, dat de theorie niet in den haak was.

Wij zullen niet beweren, dat de berekeningen foutief waren en dat dus het imperialisme ook voor de massa der bourgeoisie de voordeeligste politiek is. Dat laat zich moeilijk vaststellen. Zeker is alleen, dat machtige economische krachten, die duidelijk in het oog springen, de meerderheid van deze klasse naar de zijde van het imperialisme hebben getrokken.

Om de tegenstelling tusschen het imperialisme en de oude vrijhandels-politiek scherp uit te laten komen, betitelt men terecht het eerste als de export-politiek van de ijzer- en staalmagnaten. Maar dat is toch te eng en te beperkt. Ook de producenten van verbruiksartikelen hebben belang bij deze politiek. Zij konden, zeker, hun katoentjes en spiegeltjes en Haarlemmerolie vroeger aan de kusten van Afrika laten verhandelen tegen eenige primitieve produkten der negers. Maar de koopkracht van die negers was toch maar uiterst gering. Komen er echter spoorwegen in hun land, havens, plantages, fabrieken, dan worden diezelfde negers van producenten-voor-eigen-gebruik tot warenproducenten en arbeiders gemaakt, die geld ontvangen en daardoor Europeesche verbruiksartikelen koopen. Hun koopkracht stijgt buitengewoon, doordat zij met het indringen van warenproductie in den kringloop van het kapitalisme worden opgenomen. Gaat ook de „zware” industrie met het leeuwendeel der millioenen strijken: de producenten van verbruiksartikelen zien toch tegelijk hun markt ruimer en koopkrachtiger worden.

Dit geldt echter ook voor het binnenland. Onder het kapitalisme is

de prosperiteit van elke bedrijfsgroep ten nauwste aan de bloei van de anderen verbonden: dat volgt, theoretisch, uit hun samenhang in de produktieschema's, dat bewijst ook hun gezamenlijk op- en neergaan tusschen krisis en bloei. Neemt de zware industrie een hooge vlucht, dan leeft ook de verbruiksartikelen produceerende industrie op, en omgekeerd. Elke politiek die de export-mogelijkheid van de eerste vergroot, zal daarom voor de anderen een voordeelige zijde hebben, die te meer in het oog valt, naarmate de nadeelige zijden — waar de belangen der beide kapitalisten-soorten in strijd met elkaar zijn — door de groote politieke macht der ijzermagnaten toch onafwendbaar zijn.

Bij deze ver-gaande solidariteit van belangen komt nog de persoonlijke verbinding door middel van de banken. De ijzer- en staalpolitiek zou niet zoo overwegend machtig zijn, als zij niet tegelijk de politiek van het bankkapitaal was. De beheerschers van de ijzer- en staalindustrie zijn meereendeels tegelijk de beheerschers der groote banken; hun belangen zijn op velerlei wijze ineengestremeld. Deze banken zijn de dragers van de politiek van kapitaal-export, door het financeeren van produktieve ondernemingen, spoorwegen, havens, plantages, door het plaatsen van staatsleeningen en het aanvragen van concessies.

Deze politiek is slechts de andere zijde van de politiek der zware industrie; want het kapitaal wordt vooral in den vorm van ijzer- en staalprodukten geëxporteerd. Maar als bankpolitiek heeft zij een veel grooter kring van geïnteresseerden. De banken zitten met hun geld en hun beheer in talloze industriele ondernemingen van de meest verschillende soort, die zij met elkaar tot een belangen-gemeenschap verbinden; alle kapitalisten, die in deze ondernemingen geïnteresseerd zijn, zijn er daardoor indirekt ook bij geïnteresseerd, hoe de andere zaken van deze gemeenschap gaan; bijna alle kleine ondernemertjes voelen zich in hun zaken afhankelijk van het groote bankkapitaal, dat het geheele economische leven beheerscht. Daar komt dan nog bij, dat de rol der geldbezittende bourgeoisie — terwijl de banken steeds meer de ondernemers worden en de fabrieksdirekteuren steeds meer hun gesalarieerden — steeds meer teruggebracht wordt tot die van renteniers en spekulanten in papieren. Van alle binnenlandsche en overzeesche ondernemingen, die de banken oprichten en financeeren, worden de aandelen op de markt gebracht; zoo wordt het groote geldbezittende publiek direkt geïnteresseerd bij de imperialistische politiek.

De belangen-tegenstelling, die sommige theoretici tusschen de industrie der produktiemiddelen en de overige industrie konstrueeren, als waren zij onafhankelijk van elkaar, ziet er op papier dus wel heel geleerd uit, maar berust op een geheel verouderde opvatting van de structuur van het kapitalisme. Zij houdt heelemaal geen rekening met de werkelijke moderne ontwikkeling, die al deze verschillende kapitalisten

— ondanks onderlingen strijd — steeds meer tot één alzijdig samenhangende en van elkaar afhankelijke klasse maakt. Eerst door hiermee rekening te houden, wordt het duidelijk, waarom de wil van het gekoncentreerde grootkapitaal van bank en staalwerk ook de wil is van de massa der bourgeoisie; waarom tegenover de macht van dit grootkapitaal, dat het imperialisme wil en moet willen, in de burgerlijke wereld geen andere macht van beteekenis staat; dus *waarom het imperialisme noodzakelijk is.*

Maar dan is het ook duidelijk — wat de sociaal-imperialisten niet zien — dat het imperialisme slechts zoolang noodzakelijk, d. w. z. onvermijdelijk is, als de macht van het proletariaat niet groot genoeg is om de macht van het kapitaal te overwinnen. Zoodra de wil en de macht van het proletariaat stijgt boven de macht van de bourgeoisie, is het uit met het imperialisme, *is het niet meer noodzakelijk.*